

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् (९)

१३.०६.२०११

पुनरावर्तनम्

ईकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः

इयन्ताः

हल्ङ्यादिना सुलोपः

नदीत्वप्रयुक्तानि कार्याणि – सम्बुद्धिह्रस्वः, डिताम् आडागमः,
आमः नुडागमः, डेः आमादेशः

औणादिक-ईप्रत्ययान्ताः

अइयन्तत्वान्न सुलोपः

नदीत्वप्रयुक्तानि कार्याणि – सम्बुद्धिह्रस्वः, डिताम् आडागमः,
आमः नुडागमः, डेः आमादेशः

पुनरावर्तनम्

- स्त्रीशब्दः (इयन्तः)
 - अजादिषु प्रत्ययेषु परेषु 'स्त्रियाः' इति इयङ् ।
 - अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' इति वा इयङ् ।
- स्त्रीशब्दस्य उपसर्जनत्वे इयङ्विचारः

- ८२ स्त्रियम् अतिक्रान्तः
- ८२ अतिस्त्रि ('गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वे इकारान्तं प्रातिपदिकम्)
- ८२ गुण-नाभाव-औत्त्व-नुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।
- ८२ क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य इयङ् इति अवधार्यताम् ॥
- ८२ गुणः –
 - ८३ जसि च (७.३.१०९)
 - ८३ ह्रस्वस्य गुणः (७.३.१०८)
 - ८३ घेर्ङिति (७.३.१११)
- ८२ नाभावः –
 - ८३ 'आङो नाऽस्त्रियाम्' (७.३.१२०)

औत्वम् -

‘अच्च घेः’ (७.३.११९)

नुट् -

‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ (७.१.५४)

एतानि कार्याणि इयङं बाधन्ते ।

‘अतिस्त्रि’ शब्दः हलादिषु प्रत्ययेषु हरिवत् ।

अजादिषु इयङ् भवति वा, अन्यत् कार्यं वा इति विचारः ।

- ८ औ - अतिस्त्रियौ – इयङ्
- ८ अस् (जस्) - अतिस्त्रयः - 'जसि च' – इति गुणः
- ८ अम् - अतिस्त्रियम् / अतिस्त्रिम् – वा इयङ्
- ८ अस् (शस्) - अतिस्त्रियः / अतिस्त्रीन् - वा इयङ्
- ८ आ (टा) - अतिस्त्रिणा - 'आडो नाऽस्त्रियाम्'
- ८ ए (डै) – अतिस्त्रये – 'घेडिति' इति गुणः
- ८ अस् (डसि/डस्) – अतिस्त्रेः - 'घेडिति' इति गुणः
- ८ ओस् – अतिस्त्रियोः – इयङ्
- ८ आम् – अतिस्त्रीणाम् – 'ह्रस्वनद्यापो नुट्'
- ८ इ (डि) – अतिस्त्रौ – 'अच्च घेः'

- ८२ ओसि ओकारे च नित्यं स्याद् अम्-शसोस्तु विभाषया ।
- ८२ इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

इकारान्तः पुंल्लिङ्गः अतिस्त्रिशब्दः

औडि ओसि च 'स्त्रियाः' इति इयङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	अतिस्त्रिः	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रयः
अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' – इति वा इयङ्	हे अतिस्त्रि	हे अतिस्त्रियौ	हे अतिस्त्रयः
	अतिस्त्रियम्/ अतिस्त्रिम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रियः/अतिस्त्री न्
तृतीयाविभक्तिः	अतिस्त्रिणा	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अतिस्त्र्ये	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्
सप्तमीविभक्तिः	अ	शेषं हरिशब्दवत्	अतिस्त्रिषु

- स्त्रियम् अतिक्रान्तं (कुलम्)
- अतिस्त्रि – इकारान्तं प्रातिपदिकम्
- गुण-नाभाव-औत्त्व-नुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।
- कलीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य इयङ् इति अवधार्यताम् ॥
- नपुंसकलिङ्गे अजादौ विभक्तौ 'इकोऽचि विभक्तौ' (७.१.७३) इति नुम् विहितः । परत्वाद् अयं नुम् 'स्त्रियाः' (६.१.७९) इति, 'वाऽम्शसोः' (६.१.८०) इति च विहितम् इयङ् बाधते ।
- अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि
- इत्यादि वारिवत् ।

- डेप्रभृतौ अजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावपक्षे प्राग्वद्रूपम् ।
- ‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य’ (७.१.७४) ।
- अतिस्त्रये, अतिस्त्रिणे ।
- अतिस्त्रेः, अतिस्त्रिणः ।
- अतिस्त्रियोः, अतिस्त्रिणोः – इत्यादि ।

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गः अतिस्त्रिशब्दः

अतिस्त्रिशब्दः वारिशब्दवत् । परत्वात् नुमा इयङ् बाध्यते ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	अतिस्त्रि	अतिस्त्रिणी	अतिस्त्रीणि
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे अतिस्त्रे/ हे अतिस्त्रि	हे अतिस्त्रिणी	हे अतिस्त्रीणि
तृतीयादिषु पुलिङ्गवद् (अतिस्त्रिशब्दवत्=हरिशब्दवत्) एकं रूपम् ।	अतिस्त्रि	अतिस्त्रिणी	अतिस्त्रीणि
	अतिस्त्रिणा	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः
	अतिस्त्रये / अतिस्त्रिणे	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
	अतिस्त्रेः / अतिस्त्रिणः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अतिस्त्रि	अतिस्त्रिणी	अतिस्त्रीणाम्
सप्तमीविभक्तिः	अतिस्त्रौ /	अतिस्त्रियौ /	अतिस्त्रिण

ओसि परे एव 'स्त्रियाः' इति इयङ्, पुंवद्भावपक्षे

गातगावन्दसस्कृतसङ्घः - २०११

- स्त्रियम् अतिक्रान्ता
- अतिस्त्रि इति इकारान्तं प्रातिपदिकम् ।
- स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् ।
- शसि अतिस्त्रीः ।
- स्त्रीत्वात् नत्वं न ।
- अतिस्त्रिया ।
- स्त्रीत्वात् नाभावो न ।
- 'डिति ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः ।

यू स्र्याख्यौ नदी (१.४.३)

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः

न इयडुवड्स्थानौ अस्त्री (१.४.४)

इयडुवडोः स्थितिः ययोः तौ ईदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री

वाऽमि (१.४.५)

इयडुवड्स्थानौ स्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री

डिति ह्रस्वश्च (१.४.६)

इयडुवड्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूतौ, ह्रस्वौ च इवर्णे-उवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः डिति परे ।

अस्मिन् सूत्रे 'अस्त्री' इत्यस्य अनुवृत्तिः अस्ति । तथा सति 'अतिस्त्रि'शब्दस्य अनेन कथं नदीसंज्ञा इति प्रश्नः ।

- ❧ 'अस्त्री' इति तु इयङुवङ्स्थानौ इत्यस्यैव पर्युदासः,
तत्सम्बद्धस्यैव अनुवृत्तेः ।
- ❧ दीर्घस्य अयं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य ।
- ❧ अतिस्त्रियै, अतिस्त्रये ।
- ❧ अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः ।
- ❧ अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः ।
- ❧ अतिस्त्रीणाम् ।
- ❧ अतिस्त्रियाम्, अतिस्त्रौ ।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः

अतिस्त्रिशब्दः

अतिस्त्रिशब्दः मतिशब्दवत् । यत्र मतिशब्दे यण्, तत्र
अतिस्त्रिशब्दे 'स्त्रियाः' इति इयङ् ।

औडि पूर्वसवर्णदीर्घं
बाधित्वा इयङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सम्बाधनप्रचमापन	अतिस्त्रिः	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रयः
ह अतिस्त्रे		हे अतिस्त्रियौ	हे अतिस्त्रयः
अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' इति वा इयङ्	अतिस्त्रिम्/अतिस्त्रि यम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रीः/अतिस्त्रि यः
तृतीयाविभक्तिः	अतिस्त्रिया	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अतिस्त्रियै /अतिस्त्रयै	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अतिस्त्रियाः /अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अतिस्त्रियाः /अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्

स्त्रीशब्दः	अतिस्त्रि (पुं)	अतिस्त्रि (स्त्री)	अतिस्त्रि (नपुं)
अजादिषु विभक्तिषु 'स्त्रियाः' इति इयङ् ।	औङि ओसि च 'स्त्रियाः' इति नित्यम् इयङ्	औङि ओसि च 'स्त्रियाः' इति नित्यम् इयङ्	सर्वत्र नुमा इयङ् बाध्यते
अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' इति वा इयङ्	अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' इति वा इयङ्	अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' इति वा इयङ्	ओसि पुंवद्भावपक्षे 'स्त्रियाः' इति नित्यम् इयङ्
शेषं गौरीवत्	शेषं हरिवत्	टाप्रत्यये डे-ङसि- ङिषु नदीत्वपक्षे च 'स्त्रियाः' इति नित्यम् इयङ् शेषं मतिवत्	शेषं वारिवत् (पुंवद्भावपक्षे हरिवत्)

- ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः श्री-शब्दः
- श्रयन्ति एताम् इति श्रीः – ‘श्रि’ धातोः क्विबन्तरूपम् । धातोः ईकारः ।
- श्रीः
- अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः ।
- श्रियौ
 - अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ (६.१.७७) इति अजादौ प्रत्यये परे इयङ्
- श्रियः